

BOGDAN KRIZMAN

Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine

U Diplomatskom arhivu Saveznog sekretarijata za vanjske poslove u Beogradu (Zbirka dra Vojislava M. Jovanovića, fasc. 11) pohranjena su, uz ostalo, i dva pisma direktora zagrebačke Jugoštampe Tonike Schlegela iz 1925. godine. Ta su pisma — posredstvom ministra Dvora Dragomira Jankovića — bila upućena »na najviše mjesto«: kralju Aleksandru.

Pošto je vlada Pašić-Pribičević, na sjednici 23. prosinca 1924, protegla Zakon o zaštiti države na HRSS zbog njenog pristupa u Seljačku internacionalu zaključila je da se 1) odmah rasturi HRSS koja je stupanjem u Seljačku internacionalu postala sastavni dio Komunističke internacionale; 2) da se zabrane svi zborovi, konferencije i svaki rad stranke, kao i izlaženje svih njenih publikacija i novina; 3) da se na tu stranku najstrože primjenjuju propisi člana 18 Zakona o zaštiti države; 4) da se odmah zaplijene sve novine, arhive, publikacije i prepiska stranke; 5) da se hitno pristupi krivičnom postupku protiv vodstva stranke. Stoga je vlada, na početku siječnja 1925, pristupila hapšenju vodstva stranke na čelu s predsjednikom stranke Stj. Radićem i primjeni represivnih mjera, ali kandidatske liste HRSS za predstojeće parlamentarne izbore, ipak, nije zabranila. Uhapšeno vodstvo stranke (VI. Maček, J. Predavec, J. Krnjević, Stj. i August Košutić) nije htjela pustiti na slobodu, iako su nadležni sudovi donijeli odluku da vladini razlozi za progon HRSS nemaju nikakva zakonskog temelja i da se, prema tome, vodstvo ima pustiti na slobodu. Policija je njih, na »vlastitu« odgovornost, stavila u »kućni zatvor« u redarstvenoj kasarni u Vlaškoj ulici.

Samog Radića nisu mogli odmah pronaći jer se skrivao u stanu mlađe kćerke Mire u Seljačkom domu (bivšoj Prpićevoj palači na Zrinjevcu). Pronašli su ga 5. siječnja 1925. i odveli u zatvor, u uze Sudbenog stola, gdje je istražni sudac dr Slaviša Körbler ubrzo otpočeo kaznenu istragu protiv Radića.¹ No

¹ »Predsjednik Stjepan Radić zatvoren je u uzama sudbenog stola i ide dnevno na preslušanje sudcu iztražitelju, koji ga izpituje o čitavom njegovom djelovanju posljednju godinu i pol. Dok to preslušanje ne bude gotovo, ne može k njemu nitko, pa ni žena ni djeca, samo — u poslu obrane — branitelj dr. Trumbić, koji posao obrane vrši s mnogo sdušnosti« (*Slobodni dom*, br. 2 od 28. I 1925).

Zapisnike tih saslušanja kao i drugi materijal u vezi s tim objavio je *Hrvoje Morović* u splitskim *Mogućnostima*, god. XVIII, srpanj 1971, br. 7, str. 844—913; kolovoz 1971, br. 8, str. 987 — 1052; rujna 1971, br. 9, str. 1109—1146.

Zanimljiv materijal donosi i *Bernard Stulli* u svom prilogu: Izvještaj državnog nadodvjetnika u Zagrebu od 27. VI 1925. o stanju istrage protiv Stjepana Radića (*Arhivski vjesnik*, XIV, Zagreb 1971, str. 135—200).

stranka ipak bilježi na izborima svoj najveći uspjeh: 532.872 glasa i tada kralj Aleksandar počinje svoju igru i uspostavlja tajni dodir sa uhapšenim Radićem. Pri tom se poslužio s nekoliko posrednika od kojih je jedan bio i autor tih pisama Anton (Tonika) Schlegel, raspop, jedan od članova privremenog glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke (1905), novinar i, kasnije, žrtva ustaškog atentata u Zagrebu 1929. godine.

Radićevu »konverziju« najavili su već članci što su počeli izlaziti u zagrebačkom *Jutarnjem listu* pod šifrom »s naročite strane«, a postala je očigledna nakon poznatog govora njegova nećaka Pavla u Narodnoj skupštini 27. ožujka 1925, kad je Pavle kao predsjednik Hrvatskog seljačkog kluba i zamjenik Stjepana Radića, u ime svoje, u ime cjelokupnog vodstva i u ime samog predsjednika — jer je na to bio ovlašten — priznao sveukupno političko stanje po Vidovdanskom ustavu s dinastijom Karađorđevića na čelu, i to vodeći računa o vođenju pozitivne politike u smislu jasno izražene volje hrvatskog naroda tri puta za redom na provedenim izborima, gledom na političke činioce i cjelokupno pozitivno političko uređenje. Ispravka tih činilaca i toga uređenja ima biti — govorio je on — predmet revizije Ustava odnosno sklapanja narodnog sporazuma.

Već je njegov zastupnički drug dr Benjamin Šuperina anticipirao tu izjavu P. Radića u svom govoru u Narodnoj skupštini 26. ožujka. U njemu se pozabavio ekspozeom ministra unutrašnjih poslova B. Maksimovića, istakavši da nisu došli u Skupštinu da se uzajamno grde nego da raspravljaju i rješavaju sve poslove onako kako će biti najbolje u interesu naroda i državne cjeline kojoj su svi oni odani i hoće da joj ostanu odani! Šuperina je dalje isticao da glavni odbor stranke nije nikada raspravljao o pristupu HRSS u Seljačku internacionalu, a zastupstvo stranke nije nikakav organ stranke, i to zastupstvo ili, recimo, skup poslanika seljačke stranke iz Hrvatske — to je njima svejedno jer ne prave razlike — što je učinilo, veže i vezalo je samo to zastupstvo. »Mi, koji smo na dan 8. februara ove godine izabrani i poslani ovamo — isticao je Šuperina — mi smo novi zastupnici i odgovaramo samo za naša dela, uvek ćemo odgovarati i uvereni smo da vi nećete imati nikada nikakvoga povoda da nas okrivljujete, sa onim čime ste okrivljivali prvašnje zastupstvo. Mi smo došli ovamo i ako budete uvažili sve prilike, došli smo i želimo ostati ovde kao punopravni članovi ovoga zajedničkoga Doma države Srba, Hrvata i Slovenaca.«² Govornik je počeo uvjeravati Skupštinu da radićevci nisu komunisti, pozivajući se pri tom na temeljne programatske zasade (»temelje«) stranke (vjera u Boga, zakonitost, ustavnost, državno hrvatsko pravo, slavensko bratstvo, seljačka sloga).

Šuperina je taj svoj govor završio ovako: »Gospodo, tražilo se danas od nas da se mi izjasnimo o republici i da se izjasnimo o vojsci. Ja mislim da smo se mi o republici već jasno izjasnili, mi smo sa republikanskom formom zaključili, to je svršena stvar. Što se tiče vojske, vi znate da su naši zastupnici kod poslednjeg zasedanja u prvoj periodi došli ovamo, položili su prisegu na Ustav, i vi znate da je za nas posle toga Ustav isto toliko svet kao i vama. U Ustavu imaju ustanove o vojsci i mi više nemamo šta oduzeti i dodati. Gospodo narodni poslanici, ja držim da je u Radikalnoj Stranci kondenziran

² Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Vanredan saziv za 1925. god., od 1. prethodnog sastanka 7. marta 1925. god. do III. redovnog sastanka 31. marta 1925. god., Beograd 1925, str. 208.

politički razbor Srbije, vi možda računate nas, sadašnje zastupnike, da ćete odagnati odavde i da će vremenom doći drugi, jer je gospodin Ministar Uzunović rekao da je ovo što se radi lečenje hrvatskog naroda. Pokušajte, gospodo, ali ja se nadam da vi to nećete učiniti, jer što možete i kakve druge zastupnike mislite da ćete dobiti iz Hrvatske? Vi ih možete ovamo doterati samo silom i demoralizacijom, a budite uvereni, da ti što dođu posle nas neće biti zastupnici hrvatskog naroda. Mi smo uvereni da vi imate vrlo razvijen politički osećaj i da vi znate, kada bi se ovako veliki deo našeg naroda proglašio komunističkim i kada bi se to dokumentiralo time, da nam ne overite naše mandate, da bi tim naneli štetu čitavoj ovoj državnoj celini. Vi bi proglasili jedan veliki, znatan deo našeg naroda komunističkim, a baš ste za tim išli, da taj komunizam nestane. Gospodo moja, ja mislim, da naš položaj među narodima ne podnosi ovakve, rekao bih, igre. Mi smo vam dokazali i jasno smo vam rekli: nismo i nećemo biti komuniste, a ako vi hoćete da između našega naroda odaberete i pošaljete ovamo druge zastupnike, ja vam kažem to mogu biti samo apostate, hrvatski poslanici to ne mogu biti.«³

Narodna skupština je poslije govora Pavla Radića verificirala mandate onih zastupnika seljačke stranke koji u času pristupa HRSS Seljačkoj internacionali nisu bili narodni zastupnici; za one koji su u vrijeme pristupa bili zastupnici odredila je skupštinsku anketu, s tim da se mandati vodstva stranke, na čelu s predsednikom Radićem, ponište jer su »pripadnici Seljačke Internacionale i preko ove i treće Komunističke Internacionale i da kao takvi po članu 18. zakona o zaštiti države ne mogu biti narodni poslanici«.

Skupština je izabrala i anketni odbor koji je, zatim, pod predsedništvom Laze Markovića otputovao u Zagreb da »provede anketu na terenu«.⁴ Na drugoj

³ Isto, str. 211.

⁴ Prilikom boravka anketne komisije u Zagrebu glavni urednik *Riječi* Stj. Parmačević obratio se Lazaru Markoviću kao predsedniku komisije pismom od 8. V ovog sadržaja: »Gospodine Ministre, čast mi je da se obratim na Vas sa nekoliko pitanja političke prirode. Hitam da Vaš kratki boravak u Zagrebu iskoristim u tu svrhu, pa Vas molim da mi, po mogućnosti, na pitanja odgovorite direktno, ondje gdje to možete, a aluzijama ondje gdje Vam se ne čini tačan odgovor politički oportun.

Iz radićevskih izjava u javnosti izlazi da se, na ovoj anketi koja je posljedica zaključka narodne skupštine, *odlučuje današnja politička situacija i da o rezultatima ankete zavisi, hoće li doći do kooperacije ili čak i koalicije narodne radikalne stranke i radićevaca, ili ne će*. Lijepo bih Vas molio da mi objasnite svoje gledište o toj stvari, je li doista, i po Vašem shvatanju, u tako uskoj vezi politička situacija i rad anketnog odbora.

Jučer je sa g. Radićem konferirao g. dr. Voja Janjić. Koliko sam informiran, Vi ste potpuno upućeni o toj konferenciji, a informiran sam, Gospodine Ministre, i o tom da nijeste držali oportunistički, da se vijest o toj konferenciji javi u Beograd. Kad biste bili ljubezni, pa mi odgovorili, sasvim po Vašoj volji, što se razgovaralo na toj konferenciji i kakav je ona stvarni imala karakter, bio bih Vam vrlo obvezan. Treće što bih Vas molio je to da budete ljubezni pa da mi kažete *do kojih je stvarnih rezultata dosada došao rad anketnog odbora*. Ako tih nema, molim Vas da mi kažete kakvi se rezultati, po Vašem mišljenju, mogu od toga rada očekivati u pogledu verifikacije ili neverifikacije mandata koji su u pitanju.

Znam da spada u tajne stranačke taktike pitanje, *ima li, nema li kakvih pregovora između narodne radikalne stranke i radićevaca* i da ćete mi uskratiti na pitanje o tom određeni odgovor. Ipak bih Vas molio, da mi, makar i zaobilazno, odgovorite, *što Vi držite o mogućnosti, o značaju i o oportunističkih eventualnih pregovora*. Zatim Vas molim da mi odgovorite na pitanje, *držite li Vi potrebnim, da se u ovaj čas*

strani Pavle Radio počeo je da dolazi kralju na razgovor, a primio ga je i predsjednik vlade N. Pašić koji je potkraj travnja, ipak, obnovio koaliciju sa samostalnim demokratima (PP).⁵ U međuvremenu su prvaci HSS, na sastanku u Zagrebu 26. travnja, donijeli zaključke — u dosluhu sa uhapšenim predsjednikom. Ti zaključci glasili su ovako: »1. Potpuno se odobrava i usvaja čitavi govor, što ga je 27. ožujka u Narodnoj skupštini održao Pavle Radić, predsjednik Hrvatskog seljačkog kluba. Naročito se usvaja i odobrava izjava, koju je Pavle Radić pročitao na koncu svojega govora, kad je naglasio, da to čini

mijenja politička situacija i konstelacija u parlamentu, odnosno držite li, da bi se mogla ukazati takva potreba u vezi sa rezultatima rada anketnog odbora.

Nacionalni blok pokazao se dosada nesumnjivo kao koristan i uspješan instrumenat nacionalne i državne politike, i što *Vi mislite o nastojanjima koja idu, intrigama i svim drugim sredstvima, za tim ciljem da rascijepaju blok nacionalne koalicije.*

Što je sa akcijom oko stvaranja zajedničkog parlamentarnog kluba nacionalnog bloka? U razgovoru bi se dalo plastičnije i iscrpnije o svemu tomu diskutovati, no *Vi* želite pismene upite, i ja sam slobodan da Vam ih u ovom pismu eto predam. Ne ću da dalje iscrpljujem Vašu strpljivost, nego bih Vas na kraju još zamolio da mi odgovorite na sve što Vam se učini važno i potrebno da, kao Vaše mišljenje, uđe u ovoj ili u onoj formi u »Riječ«, dakle u list koji je, u ovim stranama, jedini ustrajno branio politiku nacionalnog i državnog jedinstva i državnog opstanka i koji je jedini imao smjelosti da, u najtežim danima i uz najveći riziko, diže visoko barjak onih misli na temelju kojih je stvorena naša kraljevina.

Unaprijed zahvaljujem...«

L. Marković mu je odgovorio da ne može o tome govoriti. (Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond 85: Lazar Marković)

Usp. Izvještaj verifikacionog odbora Narodne skupštine (ćir., bez mjesta i godine izdanja).

⁵ Međutim, Pašić je u to vrijeme previranja pregovarao s najekstremnijom nacionalističkom građanskom strujom u Hrvatskoj: frankovcima oko A. Pavelića, budućeg ustaškog poglavnika. Opširno o tome: *H. Matković, Veze između frankovaca i radikala od 1922—1925., Historijski zbornik, XV, 1962, str. 41—59.*

O tim vezama svjedoče i dva pisma istaknutog prvaka Hrvatske stranke prava (frankovaca) dra Milana Kovačevića, upućena Lazi Markoviću. U prvom (od 15. II 1925) Kovačević piše: »Molim Vas, izvolite se sjetiti na misli, koje sam imao čast navesti pred Vama ovdje u Zagrebu, a ticale su se načina, kako da se neki odnošaji srede.

U ono je vrijeme vladala nestalnost, pa — vjerujem — nitko nije imao volje pristupiti nekom stalnom riješenju visećih pitanja.

Današnju situaciju smatram riješenjem jednog dijela tih pitanja i držim, da ništa ne sprječava pritup k rješavanju i drugog dijela, koji nije manje važan, a tiče se pacifikacije širokih masa, koje očekuju povoljniji položaj u državi — za sebe.

Sada, više no ikad, držim, da je monarhistička ideja kadra uspješno raditi protiv tzv. seljačkog republikanizma, jer je usprkos njegove univerzalnosti u ovim krajevima sada svakom ozbiljnom političaru jasno, da do uspjeha ne može doći. Uz neke simpatične dodatke monarhizam bi baš u ovoj godini — 100 godišnjici — bio iščekivano sredstvo, kojim bi se s nas odvalio pritisak nerazumnih, neizvedivih želja. Pokušaj gospode Šurmina i Drinkovića kretao se je u preuskim granicama, ali je ostavio dojam, da se na istom — ali proširenom — temelju mora nastaviti.

Nužno je, da se s Vaše strane pristane na produženje takovog rada i da se fiksiraju granice, u kojima bi se taj rad mogao nesmetano i svrsi shodno kretati.

Za stabilizaciju političkih prilika — držim da je sada zgodan čas, da se pristupi k djelu. Beograd može da ovaj način odobri ili zabaci, srednjeg puta nema, jer nestalnost stvara nepovjerenje masa.

Bilo bi mi milo, kad biste, g. ministre, uvidjeli potrebu, da se naše republikanske mase probude iz hypnose, pa da im se dade jedna ideja vodilica u monarhizmu, koji bi ih zadovoljio i odvrćao od daljnjih trzavica i od neostvarivih želja i nakana.

također u ime Stjepana Radića, predsjednika Hrvatske seljačke stranke. Ovu posljednju okolnost ističu sabrani prvaci HSS s osobitim zadovoljstvom, jer time dobivaju potpuno jamstvo, da će hrvatska seljačka politika ovim pravcem bez ikakova kolebanja proslijediti sigurno, promišljeno i uspješno.

2. Budući da radi posebnih političkih prilika u Hrvatskoj nije moguće sazvati formalne sjednice Glavnog odbora HSS, — a poznajući iz dosadašnjih izvještaja mišljenje čitavog hrvatskoga seljačkoga naroda, kao i svih pristaša Hrvatske seljačke stranke u ovom pitanju, — smatraju se (prisutni prvaci HSS) bez i najmanje bojazni ovlašteni pred srpskim narodom te pred čitavom našom i stranom javnošću najodlučnije izjaviti, da niti hrvatsko narodno zastupstvo niti Hrvatska seljačka stranka nisu imali, pa da nemaju i da ne kane imati nikakve veze i nikakvih odnošaja sa zaključkom internacionale u Moskvi.*

Dakako da su vezu sa zatvorenim Radićem održavali posrednici (među njima Mita Dimitrijević Olivera,^{9a} Nikola Nikić i Anton Tonika Schlegel). O sadržaju razgovora Schlegela s Radićem izvještavaju dva njegova sačuvana pisma iz tih dana.

Prvo pismo glasilo je ovako:

Zagreb, 11. maja 1925

Mnogo poštovani gospodine ministre!

Po svom povratku iz Beograda sastao sam se s g. drom Nikićem i s g. Ivicom Kovačevićem, braniteljem g. Stj. Radića, i razgovarali smo o situaciji. Oni su, s obzirom na anketu, i s obzirom na konačno sređenje srpsko-hrvatskih odnosa u obliku stalne i trajne saradnje između radikala i HSS, optimistički raspoloženi. Ujedno su bili mišljenja da bi poslužilo dobroj stvari ako bih ja razgovarao s g. Radićem.

Prema mom opažanju ovdje imade dovoljno elemenata, koji uviđaju isto, a to su većinom 'novi ljudi' bez teretne prošlosti. Kad bi se fiksirala propagandna ideja, lako bi se s njima moglo diskutirati u svrhu, da im se pruži mogućnost akcije.

Ovisi o inicijativi Beograda!

Time ostajem uz duboko poćitanje...*

U drugom pismu (od 13. VIII 1925) Kovačević piše L. Markoviću: »Uzimam si slobodu upozoriti Vas na slijedeće: Mi ovdje odavna znamo dvoje: 1) da je g. Stj. Radić autokrata i 2) da nastoji seljaštvo u domovini i izvan nje organizovati za svoj piedestal. Za to smo uvijek nastojali zadržati ga u granicama, pa je i bivši ovdajnji 'blok' bio u glavnom u tu svrhu. Pomoću radikala on se je našoj inteligenciji oteo i 'leti' prema svom cilju.

Pošto sam uvjeren, da bismo svi stradali, kad bi bilo na njegovo, jer bi uginula ideja nacionalizma, to se obraćam na Vas u želji i nadi, da svratim Vašu pažnju na te okolnosti i da nadovežem kano zaključak, da bi bilo nužno pustiti u njegovu blizinu kojeg čistog nacionalca od Hrv. Stranke Prava, da ga opet suzbija.

Sadašnja opozicija Zajedničara nema važnosti, jer se on Zajedničara ne boji...« (Arhiv Jugoslavije, Fond 85: Lazar Marković).

Radić je god. 1919. bio zatvoren u uzama zagrebačkog Sudbenog stola s tim istim M. Kovačevićem, zagrebačkim liječnikom.

Više o tome usp. *Bogdan Krizman*, Korespondencija Stjepana Radića, II, Zagreb 1973.

**Rudolf Horvat*, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942, str. 271.

^{9a} Usp. *Bogdan Krizman*, Izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925. godine, *Mogućnosti*, rujan 1971. god. XVIII, br. 9, 1087—1109.

Pošto su jučer bili ovdje gradski izbori, a jedno je biralište bilo i u velikoj dvorani sudbenog stola, na istom hodniku i baš nasuprot sobi suca istražitelja u stvari g. Radića, i pošto sam mišljenja da nije baš potrebno da vidi mnogo svijeta da se sastajem s g. Radićem, to sam tek danas imao prilike da s njim razgovaram i to od 1/2 10—11 sati prije podne.⁷

Ja sam mu govorio o informacijama i impresijama koje sam dobio u Beogradu, i o potrebi da suzbije nepovjerenje što ga imadu mjerodavni faktori prema njemu lično. Rekao sam mu i to da je to nepovjerenje glavno uporište za intrige svima onima koji neće da dođe do srpsko-hrvatske saradnje, u obliku koalicije između radikala i hrvatske seljačke stranke. On je to primio mirno a onda mi je rekao: »Pa jest, razumijem da se intrigira, ali eto, ja sam diktirao i izjavu Pavlovu od 27. ožujka i rezoluciju HSS od 26. travnja. Ja sam sam diktirao i jedno i drugo Nikiću.⁸ I čim budem slobodan — a bit ću slobodan jer sam uvjeren da nema suda koji bi me mogao osuditi — čim budem slobodan, ja ću doći pred kralja, i pred njim ponoviti sve što je govorio Pavle. Onda ću razbiti svaku sumnju u moju iskrenost.«⁹

Na to sam nabacio ideju, kako bi bilo da on, Radić, piše Nj. Veličanstvu, i da u tom pismu ponovi sve ono što je govorio Pavle Radić, i da izjavi svoju spremnost da iskreno kolaborira s radikalima u cilju sredjenja srpsko-hrvatskih odnosa da se tako stvori solidna baza za sredjenje države na osnovici srpsko-hrvatske saradnje. G. Radić, u prvi čas, to je prihvatio, i to koliko mogu da prosudim, s iskrenim oduševljenjem. Ali tad je, najedared, rekao: »E, a kako da pišem kralju kad sam u tamnici?« Na to sam mu razložio kako je i Bakunjin iz Šliselburga pisao caru Nikolaju, pa da to, dakle, ne bi bilo prvi puta da se utamničeni političar obraća pismeno na vladara. On mi je na to, nakon kratkog razmišljanja, odgovorio ovo: »Da, ali mi moramo čuvati ugled i prestiž našega kralja, a ne znam da li se ja ne ograđujem o to ako mu pišem. Jer ovo, prvo, ja, i ako nijesam veleizdajnik, stojim pod sumnjom veleizdaje, i protiv mene se vodi istraga zbog veleizdaje. Pitanje je da li nije s moje strane netaktično, ili čak uvredljivo po Nj. Veličanstvo kralja, ako mu ja sada pišem iz zatvora? Drugo, i ako se sve radi s najvećom diskrecijom, ipak je moguće da se pročuje da sam ja pisao kralju. Neće li od toga biti štete po ugled i prestiž krune kad se dozna da sam ja pisao kralju iz zatvora, pod sumnjom ružnog zločinstva veleizdaje protiv narodne države, i da je kralj čitao moje pismo? To treba sve razmisliti, jer se tu radi o kralju, dakle o velikom državnom interesu. A ima još i treće nešto: ne smijem sa svojim pismom upropastiti nevinog čovjeka, suca istražitelja.¹⁰

⁷ Radić je u to vrijeme primao posjete: 7. svibnja posjetio ga je i dr Voja Janjić, istaknuti radikal i bivši ministar.

⁸ To je Radić i kasnije usmeno potvrdio.

⁹ Taj pasus počinje: »Pa jest, razumijem . . . sadržan je u izjavi koju je Radić, navodno, izdiktirao već 22. travnja (R. Horvat, n. dj., str. 282).

¹⁰ Sudac istražitelj (Slaviša Körbler) je kasnije dao ovakvu izjavu o svom istražniku: Ima fenomenalno pamćenje — rekao je Körbler. Temperamenat mu je vrlo sretan, uvijek je dobre volje i susretljiv prema svakomu. Znao se ražalostiti kad bi čuo za nasilja nad narodom. Prvih dana istrage posjećivali su ga četirigodišnja Mirica Košutić i trogodišnji Božo Vandekar o podne zajedno s djevojkom koja je donosila hranu. Nije se dosađivao u zatvoru; tražio je tamburicu a kasnije i fotelj; hrani nije nikada prigovarao; bio je dobrodušan i u zatvoru se naučio pušiti, samo što ih nije uvlačio. U prvj trećini radili su (Körbler i Radić) u sučevoj kancelariji prije i poslije podne, pa je jedva Radić dospjevao da pročita čitav snop novina; imao je jaku

Pismo iz zatvora mora biti vidirano od njega. Ako ga vidira, pitat će vlada kako je smio dopustiti da istraženičnik pod sumnjom veleizdaje piše kralju. Ako ga ne vidira t. j. ako pošaljem pismo bez njegova znanja, pitat će vlada kakav je to red kod suda gdje istraženičnici mogu pisati čak i kralju, a da za to ne zna sudac istražitelj? Nemojte zaboraviti da su samostalni demokrate još u vladi i da je ministar pravde Lukinić.« Ja sam uvažio, naročito prvih dva razloga, a za treći sam rekao da bi se to dalo običi. Složili smo se tako da će on do sutra sve razmisliti. Ja sam mu onda još spomenuo, neka razmisli i to, ne bi li pisao, kao šef svoje stranke, g. Pašiću kao predsjedniku vlade, odnosno kao šefu radikalne stranke? On je obećao da će i to razmisliti do sutra.

Dalje sam mu govorio da bi sada bila zgoda da se likvidira samostalna demokratska stranka kao naskroz suvišna. On se s tim složio: »To bi bila sreća za kralja, za državu i za sve Srbe i Hrvate, za Srbe veća nego li za Hrvate. Jer Svetozar [Pribićević] može Hrvate da vrijeđa dok je na vlasti, ali Srbe će upropastiti ako ostane na vlasti.« Pitao sam ga kako bi se držao kad bi samostalni demokrate ušli u radikale. On se uzburio: »Pa radikali nijesu valjda poludili? Zar oni ne znadu da će ih Svetozar rastočiti kao crv?« Rekao sam mu da je to, po mom mišljenju, najjednostavniji način da se postigne likvidacija SDS. »Ne«, odgovorio je on. »Najjednostavniji način je da siđu s vlasti. Oni su porasli na vlasti, i samo se drže pomoću i zloupotrebom vlasti. Ako dođu u opoziciju, oni ne mogu dobiti više od tri mandata. Gledajte samo ovo: jučer su bili ovdje gradski izbori. Velik desinteresman kod birača, mnogo apstinencije. Glasalo je samo oko 50% dok inače kod nas uvijek glasa 70 do 75 pa i do 85% birača. I sad bi čovjek mislio, Radić je promijenio politiku, Hrvati su tobože republikanci, i on će mnogo izgubiti. A što se dogodilo? Apstinencija je išla podjednako na štetu sviju stranaka. Mi smo prema izborima u veljači, izgubili 40%, t. j. u veljači je glasovalo za nas 16.097 birača, a sada 9.590. No SDS izgubila je 42%, dakle još više od nas, ona je pala od 2.407 na 1.395 birača. Narasli su radikali srazmjerno dosta znatno, od cirka 300 na 622, — to su oni koji su otpali od SDS —, zatim frankovci, republikansko krilo, koje ne će da radi s radikalima, od 912 na 1.220, a što je najgora, komunisti, od 962 na 1.250. To znači da oni koji otpadaju od hrvatskog bloka zbog nove monarhistične politike HSS, prelaze u frankovce-republikance i u komuniste, dakle u krajne struje,¹¹ dok SDS od toga ništa ne dobiva već joj još i njeni pristaše bježe u radikale. Što bi istom bilo od nje da ode u opoziciju! Sad, mi ne možemo spriječiti, ako radikali hoće da prime samostalnu demokrate. Ima među njima i dobrih. N. pr. Krizman, on je krao kugljice, ali nije dinare.¹² Grisogono nije htio dignuti sekvistar Turn Taxis. Demetrović je bio Svetozareva pristalica, ali nije bio njegova ulizica. No tko može raditi sa Žerjavom — to je valjda najgori i najpokvareniji samo što u Beogradu ne razumiju slovenački pa se ne brinu za slovenačke Turntaksijade!

žarulju u ćeliji, pa s očima nije imao nikakvih teškoća; kad je glavni posao bio završen, radilo se samo prije podne, pa je R. imao više vremena za šetnju; nikad nije bio sitan ili dosadan; kod prvog saslušanja protestirao je što je njegovim hapšenjem povređen imunitet; to je ušlo i u zapisnik, a inače je međusobni saobraćaj bio do formi i osjećaju najkoncilijantniji (*Dom*, br. 14 od 5. kolovoza 1925).

¹¹ I taj pasus koji počinje: »Gledajte samo ovo: jučer su...« pripisan je spomenutoj Radićevoj izjavi od 22. IV (*R. Horvat*, n. dj., str. 283).

¹² Tu Radić aludira na pokušaj presipavanja kuglica u žaru SDS u selu Petrijancu prilikom izbora 8. II 1925.

Možda je tako zao jer je bolestan. A sa Svetozarom, on je nemoguć, on nema ni truna ljubavi osim samoljublja. I uz njega nitko ne može da ostane tko ima ma i malo ponosa. Pa kako mogu Hrvati raditi s njim kad on nas mrzi, i kad on trpi samo one Hrvate koji primaju njega kao posrednika između Hrvata i kralja, Hrvata i Srba. A mi nećemo posrednika već hoćemo sami da dođemo do kralja i da se sporazumijemo sa Srbima.« Kad sam mu rekao da će teško biti izlučiti SDS iz vlade, pa da bi zato ipak najbolje bilo da samostalni demokrate uđu u radikalnu stranku, i da tako likvidiraju, on mi je odgovorio: »To bi bila likvidacija radikalne stranke a ne samostalnih demokrata. U ostalom, to je stvar radikala.« Na pitanje kako bi se HSS držala ako samostalni demokrate u cjelini uđu u radikalnu stranku, Radić se zamislio, a onda mi je rekao: »Ne mogu Vam sada na to odgovoriti. No vjerovatno, mi u tom slučaju ne bismo išli s radikalima, već bismo ostali u opoziciji, podnijeli predloge za optužbu protiv Lukinića i Žerjava, i učvrstili opozicioni blok. Možda bismo čak s Davidovićem i sa Spahom stvorili jednu veliku srpsko-hrvatsku seljačku stranku. Ali ne mogu Vam za sada ništa reći. S Pribičevićem mi Hrvati zbog svog obraza, svoje časti i svog ponosa ne možemo saradivati ni u kojoj formi.« Ja sam mu još dugo govorio o tom, neka to dobro promisli — priznajem da mi nije bilo lako, jer i ja držim gg. Pribičevića i Žerjava i neke druge u vodstvu SDS za štetočine s gledišta državne konsolidacije i sređenja srpsko-hrvatskih odnosa, ali vjerujte mi, gospodine ministre, da sam govorio u korist njihovu, koliko god sam mogao. Čak me je Radić prekinuo s riječima: »A ja sam mislio da ste se razišli s njima.« Ja sam to potvrdio, po istini, ali sam mu spomenuo da imaju ipak i pozitivnih kvaliteta i sl., pa da bi to trebalo uzeti u obzir. No on mi je odgovorio: »Oni su nam nudili suradnju protiv radikala, slali su nam Dimovića i druge neke, no mi smo ih odbili, jer ne možemo s njima. Oni su batinali naše seljake, oni su demoralizirali činovništvo, oni gone sve što je hrvatsko, oni su prostituirali demokraciju i napravili strašilo iz naše države, pa kako da mi sada radimo s njima! Mi hoćemo da radimo sa Srbima, hoćemo da radimo s radikalima, i ne stavljamo nikakvih uvjeta, ali mi ne možemo da pljunemo još i na svoj obraz,« I t. d. *Složili smo se napokon da će mi reći definitivnan odgovor kad sve to još jedared dobro razmisli.*

O odnosu prema zajedničarima rekao mi je ovo: »Zajedničari pokazuju znake pravaške recidive. Ne svi, ali neki. Ja Vam to kažem za Vas, za Vašu informaciju. Oni dolaze i poručuju mi, da će nas radikali prevariti, da idu samo za tim da nas ponize i da će konačno opet sve ostati pri starom, oni sa Pribičevićem na vladi, a mi u opoziciji.« No ja im odgovaram, neka se ne brinu za to. Kako će nas radikali prevariti kad mi ništa ne tražimo od njih, već hoćemo samo saradnju s njima? Ako nas prevare, prevarit će sebe, a ako ostanu s Pribičevićem, bit će im gore nego nama. I *Seton Watson* htio je govoriti sa mnom da me upozori da će nas radikali izigrati, no ja sam mu poručio po Pavlu da ne trebam i ne primam nikakva savjeta ni upozorenja od stranaca, i da ćemo mi ići s radikalima, i da nas oni ne mogu prevariti.¹³ Ako radikali ne izkoriste situacije, to gore po njih — onda će druga stranka među Srbima ostvariti sporazum, pa makar istom poslije dvije, tri godine. Bit će teže na srpskoj strani, ali na hrvatskoj ne, jer ćemo ostati kompaktni.

¹³ Taj čitav pasus (O odnosu prema zajedničarima...) pripisan je također Radićevoj izjavi od 22. IV (Isto, str. 283).

To ja stalno govorim i zajedničarima. Nemojte to nikome reći, to je za Vašu informaciju: ja sam im već i poručio da će morati položiti mandate ako budu htjeli da vode neku svoju posebnu politiku i da idu na lijevo. Oni su izabrani da vode s nama politiku, i znali su da ćemo, poslije izbora, svi javno preći u monarhiste, i da ćemo ići s radikalima, ako radikali budu opet imali većinu među Srbima. Vi iz svega toga možete vidjeti da ja iskreno postupam i da iskreno sprovodim našu novu politiku.«

Sutra idem opet do g. Stj. Radića da mi kaže na što se riješio glede pisma g. Pašiću i glede saradnje [s] g. Pribićevićem.

U razgovoru s Pavlom Radićem, s drom Šuperinom, s Milanom Prpićem, s drom Vandekarom, s drom Nikićem, ja sam došao do uvjerenja, da HSS ne će više skrenuti sa državotvorne linije, i ako bi, naravno, u opoziciji vodili oštru borbu protiv vlade. Sve kad bi n. pr. Stj. Radić i htio da skrene na lijevo, što svi pomenuti jednoglasno drže isključenim, on bi s time samo upropastio sebe, i svi bi ga ovi ostavili, a po njihovom uvjerenju, ostavio bi ga i narod koji je dobro primio novu politiku HSS.

Inače, Vi, gospodine ministre, znate što ja mislim o situaciji, i znadete da bi, po mom uvjerenju, bila fatalna pogreška, kad radikalna stranka ne bi upotrebila zgradu za aranžman s HSS, pa ma i uz cijenu da napusti SDS. To se moje uvjerenje, u ovo par dana, još učvrstilo. Stj. Radić govorio mi je još mnogo toga, i pričao svu silu raznih detalja, koji potvrđuju da je preokret kod HSS iskren i temeljit. Osim toga, ja vidim da ono što Stj. Radić gubi na pristašama zbog svoje nove politike, ne ide u korist drugih državotvornih stranaka, već u korist krajnjih grupa i komunista. To je, konačno, i prirodno. Pristaše SDS prelaze po malo u radikale, a frankovački i komunistički pristaše bivše SDS prelaze po malo opet u svoje stare grupe. I zato, s političkog gledišta, nije velik riziko, ako radikali napuste SDS zbog koalicije s HSS, to manje što bi, po mom mišljenju, SDS uvijek bila spremna da obnovi koaliciju s radikalima, ma što sada govorili vode SDS.

Zagreb, 12. maja 1925.

Danas sam bio opet kod g. Radića, kratko vrijeme, od 11 — 1/2 12. Imao je neprilike. Desinficirala se u zatvoru soba pored njegove pa je plin prodro i u njegovu sobu. Uslijed toga, njemu je pozlilo.¹⁴

¹⁴ Ipak, Radić tog istog dana, u rapsodičnom raspoloženju, ispjevao je ove stihove:

Napjev: Mila si mi ti, makar da si na. —

Po sebi se zna, da te ljubim ja

Sva je Hrvatska fronta seljačka,

Po sebi se zna — nepredobiva —

Za to Srbini svak, koj je umom jak,

Odbija kuršum, hoće sporazum. —

Glavni naslov: Mala politička pjesmarica

Na napjev: Tijo noći, moje sunce spava

Oj Hrvatsko, mirisavo cvieće

Nitko više gaziti ne će,

Jer seljaci se probudili, —

Seljačku su slogu sastavili —

Seljačka je sloga divno jaka
umom zrelim i srcem momaka,

Tu su žene i djevojke mlade,
 Pa i diete, čim govorit znade.
 Tu gospoda učena, poštena,
 I radnička duša izmučena,
 Tu je zemlja, šuma, tu su gore
 I Hrvatsko Sinje naše more.
 Oj Hrvatsko, ti medeni sate,
 Svom ću dušom radit, živjet za te,
 Slađa si mi od svakoga vina — Ti si moja sveta domovina. —

I Pravda sama
 Božjega plama
 Silu obara,

Sporazum stvara. — (Ostavština Stj. Radića, u privatnom posjedu; koncept pisan olovkom, ponegdje i ispravljan Radićevom rukom.)

On me je umolio da se strpim još par dana, pa da mi onda odgovori definitivno na što se odlučio glede pisma Nj. Veličanstvu, odnosno g. Pašiću, i glede držanja HSS ako bi poslanici SDS ušli u cjelini u radikalnu stranku.

U razgovoru sa sucem istražiteljem, dr. Körbler mi je rekao da on nikako ne bi dopustio da Stj. Radić piše Nj. Veličanstvu, ako za to ne bi imao baš naloga.

Poslije podne dugo sam razgovarao s Pavlom Radićem, Šuperinom, Nikićem i Ivicom Kovačevićem o potrebi garancije Kruni, a eventualno i radikalnoj stranci za slučaj da bi Stj. Radić ipak opet skrenuo na lijevo. Oni su mi izjavili da su spremni preuzeti svako jamstvo i dati svaku garanciju. Ja sam nabacio ideju da bi njih 25—35 dali pismenu obvezu da preuzimaju garanciju za Stj. Radića, odnosno da se obvežu sa časnom riječi da će ostaviti Stj. Radića i ostati u koaliciji s radikalnom strankom protiv Stj. Radića ako bi on krenuo vjerom.

U 5 sati poslije podne bio je dr. Nikić sa mnom i rekao mi je da misli da će njih 35—40 poslanika HSS dati ovakvu pismenu garanciju s obvezom na časnu riječ.

Mnogo Vas pozdravlja

Vaš

Toni Schlegel

Drugo sačuvano pismo¹⁵ glasi ovako:

Zagreb, 18. maja 1925.

Mnogo poštovani gospodine ministre!

Kako sam Vam najavio u pismu od 16. o. mj., bio sam danas, od 11 — 1/2 1, opet kod Stjepana Radića. Prije mene bio je kod njega g. Trumbić, a prije g. Trumbića neki Meler, bivši urednik šaljivog lista »Peckalo« koji je ovih dana doputovao iz Amerike i donio neke poruke g. Radiću od dra Luja Kežmana.

Za vrijeme moga bavljenja kod g. Radića ušli su u sobu gg. dr. Nikić i Ivica Kovačević koji su, tako, prisustvovali jednom dijelu našeg razgovora. Sudac istražitelj dr. Körbler bio je, naravno, također prisutan.

¹⁵ To pismo spominje u bilj. 293 *Branislav Gligorijević* u svojoj obilno dokumentiranoj monografiji: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, str. 458.

Stj. Radić me pozdravio i odmah je počeo: »Trumbić je dobar, i on uviđa da je naša politika dobra. Samo je sada nešto bolestan i nervozan. Ali s onim drugima (zajedničarima) je teško. Uvijek hoće da postavimo neke uslove za kolaboraciju s radikalima, a to je glupost. Ako hoćemo saradivati ne možemo doći s uslovima, jer ćemo se odmah početi svadati. Ja im govorim da je riječ o *saradnji* kroz godinu, dvije i najviše tri, pa ako se pokaže da treba da izgradimo ili proširimo samouprave, učinit ćemo to sporazumno s radikalima. Možda čak ne ćemo htjeti ni samouprave, možda ćemo postati krajnji centraliste — što znamo!¹⁶ Sve se to ravna po potrebi narodnog života. Ali oni toga nikako ne razumiju, osim Krajača. On je naš. S onim drugima je teško. U Beogradu, kako čujem, nikamo ne idu, već su uvijek u »Petrogradu«. To je dobro kad čovjek putuje iz Zagreba, jer je »Petrograd« blizu stanice, ali inače je zlo. Cijeli beogradski život bruji pored njih, a oni ništa od toga ne vide i ne čuju, osim »trača« pa se vraćaju u Zagreb ne informirani već inficirani. Ako tako potraje moraju položiti mandate, ne može to da bude ovako. Vidite, sasvim su drukčiji naši, pa i Kežman u Americi. Evo, sad je bio kod mene Meler, donio mi pozdrave od Kežmana i poruku: »Sve je dobro što ste uradili i što radite, i ja sve prihvaćam punom dušom, ne iz stranačke discipline već iz uvjerenja. Obišao sam dosada 35 organizacija naših iseljenika i sve su pristale i odobrile novu politiku.« Mi smo u Americi već sada jači od Zajednice (amerikanske), i predobit ćemo sve hrvatske američke organizacije, vidjet ćete. Kežman je sada na putu u Južnu Ameriku. On tamo među našim iseljenicima vrši ulogu koju mi ovdje vršimo među našim pristašama: prevodi ih s republikanstva na monarhizam i na kooperaciju sa Srbima.«

U razgovoru, ja sam mu rekao da je, svojevremeno, sa svojim »republikanskim« govorima upropastio Davidovićevu vladu, pa da je i to razlog da kod radikala zapinje posvršavanje aranžmana. On mi je na to odgovorio: »Zapinje, ali ne će zapeti. A glede Davidovićeve vlade, meni je bilo jasno, da se ona ne može održati, i da Davidović ne će voditi izbora. Molim Vas, ne bih mu ni ja dao izbore u onim prilikama. A kako je mogao vladati protiv većine Srba, kad se Pašić i Pribićević nijesu mogli održati protiv većine Hrvata? U ovoj se državi ne može trajno vladati ni protiv većine Srba ni protiv većine Hrvata — ne može, pa eto, jer su oni jezgra ove države. Zato sam iskoristio priliku pod Davidovićem za izbornu agitaciju: znao sam Davidović će pasti i doći PP vlada s izborima, a nas će onda pozatvarati, pa smo morali prije toga svršiti izbornu agitaciju. Znao sam da izbori su kao rat, a u ratu kao u ratu, — govorio sam, razumije se, demagoški. Ali nijesam govorio onako kako se to javljalo, pogotovo nijesam tako govorio o Kralju. To je laž, (uzrujan) to je bila infamna laž. Još je bila infamnija laž ono što su mi metnuli u usta o Pompadurki. Ja nikada nijesam rekao ništa ni nalik tome. To su izmislili Pribićevićevci dva dana poslije skupštine u Pivovari.«¹⁷

Kad se opet primirio nastavio je ovako: »Sva je akcija Pribićevićeva išla za tim, da između Kralja i nas Hrvata otvori ponor. A jaz je već bio, jer smo bili republikanci. Pa kad su nas još stalno denuncirali i klevetali, — mi smo Hrvati inadžije kao i Srbi, znate kako je. No ja sam već za Davidovićeve

¹⁶ I taj pasus pripisuje se »drugoj izjavi« Stj. Radića od 16. V (*R Horvat*, n. dj., 284).

¹⁷ I pasus koji počinje: »U ovoj se državi... pripisuje se toj »drugoj izjavi« (*R Horvat*, n. dj., str. 285).

vlade govorio svima našima i zajedničarima: ići ćemo u monarhiste, svi ćemo priseći Kralju kad prođu izbori.«¹⁸

»A što bi bilo da je na izborima dobila većinu opozicija?«, — zapitam ga ja. »Pa mi smo dobili većinu«, odgovori on, »samo što su nam pokrali kugljice. I — sad nemojte da se začudite što Vam kažem — *dobro su učinili*, dobro za nas i za državu. Jer da toga nijesu učinili, mi ne bi i onako dobili vlade. Radikali i samostalni demokrate ne bi je mogli dobiti, jer bi bili manjina. Što bi dakle bilo? Došla bi diktatura. A diktatura kao diktatura, bilo bi svašta, dok bi mi kao opozicija, već iz inata, išli još više na lijevo. U to bi prsnuli događaji u Sofiji itd. Recite, zar ne bi bila katastrofa — za nas, seljačku stranku u Hrvate, a i za državu! Ovako, eto vidite ako Bog čuva Srbiju, čuva i nas Hrvate, i sve nas Srbe i Hrvate skupa. Čuva kako zna i umije, pa makar i s presipavanjem kugljica.«

Kako vidite, Radić je bio danas dobro raspoložen. Nato smo i oper došli na njegovu republikansku akciju u prošlosti, a on mi je to obrazložio ovako: »Tri su razloga zašto smo ušli u republikansku agitaciju. Jedan je razlog već poznat, drugi ću Vam sada reći, a treći ću Vam reći kasnije jedamput kad budemo još intimniji. Samo Vam već sada mogu reći da nijedan od tih razloga nije bio uperen protiv našeg Kralja i dinastije Karagjorgjevića. Prvi je, već poznati razlog, bio, što se samo s republikanizmom mogla u ovim krajevima dotući habsburgovština i sprječiti širenje boljševizma. Vi znate kako je onda ovdje bilo. U masama je vladao moral poraženih. Na jednoj strani habsburgovština, na drugoj boljševizam. Tu je trebalo brže pomoći i jak »šlager«. Uхватili smo se, zbog Wilsona, Amerike, Njemačke, Austrije i Mađarske, republikanizma. Da to nije upalilo, morao bih bio izmisliti nešto drugo. Sad u ostalom svejedno, s uspjehom možemo biti zadovoljni. Habsburgovštinu smo dotukli, a zatukli smo i boljševizam. Drugi je razlog bio, koji nije poznat i koji Vam sada kažem, opasnost od klerikalizma. To je velika opasnost. Evo, Korošec je tu, i on je patriota i nacijonalista, slovenački, ali glava — glava mu je u Rimu. Zna, po mom mišljenju je klerikalizam tolika opasnost da se naš hrvatski narod neće nikada pravo sliti sa srpskim, dok se Hrvati ne oslobode Rima, i to posvema. Ne mogu Hrvati preći u pravoslavlje — to nije ni potrebno, jer bi tu odmah bilo velike i jake kontraakcije. Ali ja sam uvijek o tom razmišljao da bi trebalo stvoriti hrvatsku crkvu, nezavisnu od Rima, nacijonalnu, koja bi se lako, tokom vremena, spojila sa srpskom pravoslavnom. Za to, naravno, treba mnogo rada, jer nije dosta dobiti za to inteligenciju, već to moraju prihvatiti mase. A to je jako osjetljivo — seljaci i vjera, tu treba mnogo takta i mnogo obazrivosti, ako ne ćete da napravite džumbus. Možda će vremenom biti moguće upotrebiti za to starokatoličku hrvatsku crkvu, — to ja sada samo mislim, još ne znam da li je tako, ali možda. No svakako to može sprovesti samo tako široka i jaka organizacija kao što je n. pr. ova naša seljačka, HSS. Sve to treba dobro promisliti, a onda upotrebiti zato zgodni moment. Taj sada nije, imamo vremena za to dok se smirimo i dok srpsko-hrvatska saradnja sredi državu. Poslije oslobođenja, dakle, porastao je, kako znate, klerikalizam i među Hrvatima: Čitava sela, čitavi kotari, pa i čitave županije dolazile su pod uticaj klerikalaca, naročito u Slavoniji. E, to je bilo vrlo kritično. Klerikalci agitirali su da će Srbi Hrvate »povlaštiti« itd., i već je izgledalo da su uspjeli. A znate kako se kasnije teško skida kleri-

¹⁸ Isto kao u prethodnoj bilješki.

kalna vlast s naroda. Eno Vam Slovenije. To je, dakle, bio drugi razlog zbog kojeg smo banuli u narod sa »šlagerom« republike, jer je to bilo nešto novo, nepoznato, izgledalo je nešto veliko. Drugog »šlagera«, u ostalom, nijesmo ni imali u ono vrijeme, i tako smo uspjeli da u Hrvatskoj utučemo i klerikalizam. A treći razlog kazat ću Vam kasnije. Sad mogu da Vam kažem samo to da je isto tako psihološke naravi.«¹⁹

Mene je to razlaganje g. Radića o klerikalizmu vanredno zainteresovalo, jer se u mnogom poklapa sa mojim mišljenjem i mi smo dalje razgovarali o toj hrvatskoj starokatoličkoj crkvi, na što je Radić produžio: »Znate, ja mislim da nema potpunog narodnog ujedinjenja bez vjerskog. Zato si je svaki veliki narod stvorio svoju crkvu. Kod pravoslavlja je bilo lako. Tu nije bilo onoga što ima katolicizam, i pravoslavlje se lako decentraliziralo, separiralo i nacijonaliziralo. Ali kod katolicizma je to teško. Tu je Rim, papa, ogromna kultura i golema tradicija. Tu je borba teška, gotovo bezizgledna.²⁰ Zbog Rima, katolicizam se sve više romanizirao, i zato je prirodna vjera za romanske narode. No za druge narode nije. Englezi napravili su si svoju vjeru, Nijemci također a u koliko nijesu, njima manjka potpuno duševno jedinstvo. Baš evo Nijemci: veliki narod, jak i silan usprkos poraza — ja sam to vidio vani, svagdje oni prodiru, i svagdje se već njemački govori, gotovo više nego francuski. Sad već i Francuzi uče njemački. A opet nemaju onog duševnog jedinstva što ga imadu n. pr. Francuzi. Zašto? Uzalud tražite druge razloge, uvijek Vam oko opet zapinje o podjeli na protestante i na katolike. A protestantizam i katolicizam manje su oprečni od katolicizma i pravoslavlja. Zato mi koji hoćemo da izgradimo ili barem stvorimo preduvjete za potpuno duhovno hrvatsko-srpsko jedinstvo, moramo stvoriti jednu svoju vjeru. Naravno to nije sada aktuelno, proći će tu generacije. No naša bi generacija morala ispuniti bar jedan preduvjet, a to je da se Hrvati oslobode Rima. To će biti za par godina, ako mi Hrvati i Srbi budemo složni i ako sredimo državu, pa dobijemo vremena i mogućnosti da dobro pripravimo široke hrvatske slojeve, pa makar i za hrvatsku starokatoličku crkvu.«²¹

Prešli smo zatim na aktuelno pitanje saradnje između radikala i seljačke stranke. Radić je uvjeren, da do te saradnje mora doći, i to uskoro: »Ne mogu nas radikali odbiti, to bi bilo nerazumno od njih. Već sam Vam par puta rekao: ne stavljam nikakvih državotvornih [!] uvjeta i prihvaćamo tezu g. Pašića bez uslova. Neka se ustav provede, pa da vidimo godinu, dvije, tri. Što se pokaže nezgodno, mijenjat ćemo sporazumno. A u naredne izbore idemo zajedno, radikali i mi, kao nova srpsko-hrvatska koalicija. Tâ, molim Vas, mi smo onda u najsretnijem položaju. Nema danas države koja može da sastavi zbilja snažnu većinu osim naše. Eno Belgija, najkulturnija zemlja pa kako se muči s većinom. A mi u koaliciji radikala i seljačke stranke dobivamo parlamentarnu i narodnu snagu koja može da riješi sve probleme. Pa da vidimo onda, da li će se usuditi da dolazi u našu zemlju g. Watson poslan od engleske vlade da vodi formalnu istragu po Makedoniji, Vojvodini i Hrvatskoj! Jest, možda mnogo toga u našoj zemlji ne valja, mnogo toga treba popraviti i, ako baš hoćete, europejizirati ali to ćemo urediti mi, mi Srbi i Hrvati zajedno a nema da se miješaju stranci u to. Skandal je naprosto

¹⁹ Isto kao u prethodnoj bilješki, str. 285—286 (*Tri su razloga...*).

²⁰ Od: »Znate, ja mislim...« odštampan u *R. Horvat*, n. dj., str. 286.

²¹ Od »Zato mi koji hoćemo...« odštampan kod *R. Horvat*, n. dj., str. 286.

da nam dolaze Englezi, Francuzi ili Talijani pa da ispituju raspoloženje u našem narodu kao neki suci u našim pitanjima, i skandal je da moramo trpjeti da ih Nijemci i Madžari dočekivaju kao neke osloboditelje. To mora prestati i može prestati samo onda, ako se sredimo složno saradujući.«²²

Pitao sam ga nato: »Vi dakle g. Radiću, kako vidim, vjerujete u tu saradnju i to čvrsto.«

»Dâ, čvrsto,« odgovorio je g. Radić. »I čvrsto vjerujem da ćemo u međusobnom povjerenju i zajedničkim silama izgraditi ovu našu državu, kako to zaslužuju i naš Kralj, i naš narod srpski i hrvatski, da ne bude samo lijepa i prostrana, već i jaka, zdrava i kulturna. Pa zamislite, uz našeg Kralja kako ga sada poznajemo, i uz saradnju radikala i nas, mi možemo da sagradimo Alhambru od države.«²³ Zna li priču kako je nastala Alhambra?»

Sad mi je pričao priču, koja dobro pristaje na sadanji odnos između radikala i seljačke stranke, ali kako je ponešto u stilu priča Miće Anića u muškom društvu nije najzgodnije da bude baš »na pismeno«. Takve se priče ipak lakše pričaju negoli pišu.

U pol jedan ja sam se oprostio s Radićem. Kako je u to bilo u sobi više ljudi, nijesam ga mogao pitati, da li je napisao pismo. No dr. Körbler zapitao me, nasamo pred vratima, da li sam što udesio glede dozvole da Radić može da napiše ono pismo. Po tom sudim, da ga je Radić već napisao ili da ga piše.²⁴

Mnogo Vas pozdravlja

Vaš
Toni Schlegel.

²² Od »Ne mogu nas radikali odbiti...« u *R. Horvat*, n. dj., str. 286—287 (u ponešto drugoj verziji).

²³ Od: »I čvrsto vjerujem...« u *R. Horvat*, n. dj., str. 287.

²⁴ Radić je iz zatvora doista napisao pismo N. Pašiću a ne Aleksandru. To je Radić izjavio u svom govoru u Narodnoj skupštini 18. II 1926, ustvrdivši da je Trumbić odobrio to pismo (*Dom*, br. 9 od 3. ožujka 1926).